

ВИНА В РИМСЬКОМУ ПРАВІ

Як у добу до римського права, так і в ранньому Середньовіччі до рецепції римського права країнами Європи, вина не важила для покладання відповідальності. Відкриття фундаментальної ідеї, що юридична відповідальність повинна виникати за наявності вини, належить правникам Стародавнього Риму. Однак узагальненого визначення вини (*culpa*) римське приватне право не містило. Слово *culpa* в римському праві мало два значення: у широкому розумінні *culpa* – це вина як родова категорія, у вузькому розумінні *culpa* – це необережність.

Разом із тим тогочасні юристи виділяли три ступені вини: умисел (*dolus*); груба необережність (*culpa lata*); легка необережність (*culpa levis*), характеризуючи кожен із них порізно. Умисел (*dolus*) має місце, якщо хтось свідомо воліє вчинити дію, що суперечить добрій совісті й праву. В Інституціях Гая злому умислу цілком присвячено Титул III – «Про злий умисел» (*De dolo malo*). За визначенням Сервія злий умисел – «це деяка хитрість, аби ввести іншого в оману, коли про людське око вдається одне, а робиться – інше» (4.3.2). «Це лукавство, обман, хитрість, скоєні для того, щоб обдурити, ошукати, обплутати іншого» – казав Лабеон (4.3.2).

Необережність (*culpa* у вузькому розумінні) визначалася в римському праві як невияв належної дбайливості (*diligentia*) – дбайливості, яка вимагалася від особи за даних обставин. Міра належної дбайливості могла бути різною, відповідно до чого різнилися й ступені необережності. Груба необережність (*culpa lata*) має місце, якщо не була виявлена та міра дбайливості, яку можна вимагати від будь-кого. «Груба необережність, – писав Ульпіан, – це надзвичайне недбальство, тобто нерозуміння того, що всі розуміють» (D.50.16.213.2), або, як це висловив Нерва, «коли хто-небудь не є дбайливим тією мірою, якою цього вимагає сама природа людей» (D.16.3.32). За значенням груба необережність дорівнювалася до умислу – «*culpa lata dolo aequiparatur*» (D.16.3.32).

Легкою (*culpa levis*) необережність уважалася тоді, коли хтось не виявив дбайливості, властивої справному господареві, дбайливому хазяїну (*bonus paterfamilias, diligens paterfamilias*), що для нього неприпустима легковажна помилка (D.22.3.25). Окрім того, характеризуючи легку необережність, римські правники зробили важливе відкриття – про зв'язок вини й передбачуваності. «Вина є, якщо не було передбачено того, що дбайливий міг передбачити» (D.9.2.31).

До необережності прирівнювалася також *imperitia* – недосвідченість. «Цельс писав, що недосвідченість також прирівнюється до вини; якщо хтось узявся пасти телят або полатати чи випрасувати плаття, то він відповідає за вину, а якщо він схибить з недосвіду, то це є його вина, оскільки він узявся за роботу як майстер на своє діло» (19.2.9.5).

Таким чином, римляни встановлювали наявність вини у формі необережності, приміряючи поведінку боржника чи деліквента до абстрактного мірила – мірила належної дбайливості. Якщо поведінка боржника (деліквента) відповідала, «дорівнювала» цьому мірилу, то він уважався невинуватим, якщо ж не відповідала (дбайливість його була меншою) – уважався винуватим. Задля цього було розроблено два зразкові типи – «будь-яка середня людина» (*omnes*) і «дбайливий господар» (*diligens paterfamilias*). У разі, коли досліджувана поведінка не відповідала уявленню про те, як у такій же ситуації мала би поводитися будь-яка середня людина – констатувалося наявність грубої необережності (*culpa lata*). Коли ж хтось обачністю і турботливістю поступався еталонів поведінки дбайливого господаря, то його вина була легкою (*culpa levis*). Вимірювану в такий спосіб винуватість середньовічні коментатори назвали *culpa in abstracto* – виною за абстрактним критерієм.

У разі ж якщо хтось доклав потрібної снаги і виявив належну дбайливість, але шкода попри те все одно настала – мав місце випадок (*casus*). «Випадком» називали ситуації, коли шкода була завдана без вини. За загальним правилом це звільняло особу від відповідальності. *Casus a nullo praestantur* – за випадок ніхто не відповідає. Фактично це означало, що випадковий збиток залишався на потерпілому: *casum sentit dominus*.

Римські юристи розрізняли випадок простий (*casus*) і кваліфікований – *vis maior*, тобто непереборну силу, що її вони визначали як випадок нездоланий, якому неможливо протистояти – *casus cui resisti non potest*.

Непереборною силою вважалися:

а) нездоланні прояви стихійних сил природи: пожежа (коли сталася без будь-якої вини), повінь, буря, землетрус, корабельна катастрофа тощо;

б) тлінність і смертність усього матеріального, зокрема хвороба й смерть рабів і тварин;

в) насильницькі дії людини, якщо вони нездоланні, приміром, напад розбійників, піратів, навала ворога.

Проте непереборна сила не звільняла від відповідальності, якщо дії такої сили передувала вина. Сервій сформулював це положення так: «але й за наявності непереборної сили боржник має відповідати, якщо до справи домішується його вина» (D.44.7.1.4). Він наводить такий приклад: з мого даху вітром знесло черепиці і вони завдали шкоди сусідові. Сила вітру є сила божественна. За дію божественної сили ніхто не відповідає, але якщо покрівельна робота була кепсько зроблена, себто якщо є привхожа вина домовласника, то настає відповідальність і за стихійну силу. Домовласник відповідає, коли це сталося через вади будівлі (D.39.2.24.4).

Підбиваючи підсумок вищенаведеного, слід визнати, що римські юристи не лише відкрили світові фундаментальну етико-правову ідею відповідальності за вину, але й заклали основи категоріальної матриці, в межах якої й понині досліджується поведінка несправного боржника чи деліквента. Окрім того, не можна не помітити, що римляни не пов'язували поняття вини із психічним ставленням: вина визначалася за абстрактним критерієм належності за даних обставин дбайливості. Тобто уявлення про вину в Стародавньому Римі можна кваліфікувати як поведінковий підхід, а відтак слід погодитись з тими

правниками, які називають поведінкову теорію вини традиційною для приватного права.